

Цей документ скачаний з сайту:

Кафедра історії та політичної теорії ДВНЗ „НГУ”

<http://ipt.nmu.org.ua/ua/>

Ви можете переглянути або скачати інші файли у розділі:

Студентам

[Бібліотека](#)

[Методичні матеріали](#)

[Підручники та навчальні посібники](#)

[Навчальні плани, питання, теми](#)

© Кафедра історії та політичної теорії ДВНЗ „НГУ”, 2013

І.С. Полторак
Л.О. Колісник
М.В. Мосендз
Ю.О. Бацанова

СОЦІОЛОГІЯ

Методичний посібник для студентів заочного відділення

УДК 32 (082.24)

ББК 60.5

П

Рекомендовано вченою радою НГУ як навчальний посібник

Рецензенти:

Городяненко В.Г. доктор істор. наук, професор, завідувач кафедри теорії і історії соціології Дніпропетровського національного університету.

Гілюн О.В. канд. філос. наук, доцент кафедри теорії і історії соціології Дніпропетровського національного університету.

Комих Н.Г. доцент кафедри _____

Полторак І.С., Колісник Л.О., М.В. Мосендз, Ю.О. Бацанова.

Соціологія. Методичний. Посібник для студентів заочного відділення. – Д.: Національний гірничий університет, 2007. – 112 с.

Автори:

І.С. Полторак, доцент;

Л.О. Колісник, канд. соціол. наук, доцент;

М.В. Мосендз, асистент;

Ю.О. Бацанова, асистент.

Аннотація

УДК 32 (082.24)

ББК 60.5

© І.С. Полторак, Л.О. Колісник,
М.В. Мосендз, Ю.О. Бацанова 2008.

© Національний гірничий
університет 2008.

3MICT

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА, ЇЇ ПРЕДМЕТ, ФУНКЦІЇ. МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЇ. СТРУКТУРА СОЦІОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

Соціологія (від лат. *societas* – суспільство і гр. *logos* – слово, вчення) – це наука про суспільство як єдину цілісну соціальну систему, соціальні відносини та соціальну поведінку людей. Специфіка і відмінність соціології від інших суспільних наук полягає в тому, що вона вивчає соціальні відносини між людьми, а також вплив цих відносин на формування людини, на її свідомість і поведінку, залежність особистості від соціальної організації і культури, залежність соціальної організації і культури від особистості.

Макросоціологія вивчає соціальну дійсність на рівні великих спільнот (місто, страта, нація, клас) або на рівні абстрактного розуміння соціальних систем та соціальних структур.

Мікросоціологія – це сукупність соціологічних знань з пізнавальною орієнтацією на вивчення так званих «мікрооб'єктів»: міжособистісних взаємодій і стосунків, комунікативних зв'язків у малих групах, поведінки особи, мікросоціальних явищ і процесів.

Об'єкт соціології – це соціальна реальність, тобто реальне суспільне життя, суспільство як цілісний організм. Суспільство є об'єктом вивчення також інших соціальних наук – філософії, історії, політології, економічної теорії, права тощо, але кожна з них має свій предмет вивчення.

Предмет соціології – це певні сторони, аспекти, зв'язки, закономірності становлення й розвитку будь-якого суспільства. Тобто предметом соціології як науки є соціальні відносини, соціальні спільноти, соціальні інститути, явища та процеси, а також механізми їх взаємодії. Це те, на що спрямовані соціологічні дослідження, тобто вся сукупність властивостей, зв'язків, відносин, які мають назву «соціальних».

Теоретична соціологія – це теорії, концепції, які розробляються різними вченими з метою пояснення, інтерпретації загальних аспектів соціального розвитку суспільства.

Теорії середнього рівня – це галузеві теорії соціологічного знання, предмет дослідження яких спрямований на окремі самостійні підсистеми суспільного цілого (праця, релігія, освіта, політика тощо); спеціальні соціологічні теорії (теорія девіантної поведінки, соціологія конфлікту).

Емпірична соціологія – це окремі методи й технології збору, обробки та аналізу первинної соціологічної інформації, які спрямовані на виявлення та узагальнення соціальних фактів.

Нерідко виділяють ще один елемент структури соціологічного знання – прикладна соціологія. **Прикладна соціологія** – це практична частина соціологічної науки про специфічні закони, становлення, розвиток та функціонування конкретних соціальних підсистем, процесів, структур, організацій та їх елементів. Вона ставить завдання знайти засоби для

досягнення практичних цілей суспільства, шляхи та методи використання здобутої емпіричної інформації, знання конкретних соціологічних теорій, тобто вона спирається на спеціальні соціологічні теорії та емпіричні соціологічні дослідження.

Функції соціології

Теоретико-пізнавальна – пізнання суспільства, пояснення, поповнення та збагачення існуючого соціологічного знання, розробка законів і категорій.

Описова функція – систематизація, опис, нагромадження отриманого дослідницького матеріалу у вигляді наукових звітів, статей.

Інформаційна функція – збір, систематизація та нагромадження соціологічної інформації, отриманої у результаті соціологічних досліджень.

Прогностична функція – розробка на основі проведених соціологічних досліджень короткострокових або довгострокових соціальних прогнозів.

Управлінська функція – сприяння вдосконаленню соціальних процесів.

Ідеологічна (світоглядна) – розширення світогляду людини, сприяння його розвитку.

1.2. ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК СОЦІОЛОГІЇ ЯК НАУКИ

Перша половина XIX ст. – період бурхливого промислового розвитку передових країн, пов'язаного з використанням досягнень науки й техніки, фундаментальними відкриттями. Відбуваються складні й масштабні соціально-політичні конфлікти у Франції, Англії, Нідерландах, унаслідок яких виявилось серйозне відставання знань людей про самих себе та про суспільство, де вони живуть і працюють. Так, високий рівень соціально-політичних відносин у Франції викликав необхідність і зумовив виділення соціології в самостійну науку, засновником якої став Огюст Конт (1798 – 1857).

Етапи розвитку соціології

Людина в процесі своєї трудової діяльності поступово набувала більш досконалих рис життя, об'єднуючись з іншими в колективи, групи, нації, що дозволило не лише зберегтись їй як біологічному виду, а й створити основу та певні умови для перетворень в людину соціальну вже на рівні первісного суспільства.

Стародавні політичні та соціальні вчення в Єгипті, Індії, Китаї, Греції та на інших територіях землі відображали лише основні характеристики ранніх типів суспільства, що прийшли на зміну первісному суспільству.

Політична та соціальна думка розвивалась на основі релігійно-міфологічного світогляду. Соціальні погляди Платона, Аристотеля, Т. Мора, Т. Гоббса та інших вчених тісно перепліталися з філософськими, моральними і релігійними уявленнями про розвиток суспільства.

Становлення соціологічних знань від часів античності до наших днів – це безперервний послідовний процес. Досягнення всіх наук – філософії, історії, теорії політики, права, природознавства – мали в собі елементи соціологічних знань. Докорінні зміни умов і змісту життєдіяльності людей, а водночас і соціальної свідомості початку XIX ст., підготували оформлення соціології як окремої, специфічної, самостійної науки. Можна виділити три основні періоди розвитку соціології, або три стадії пізнання суспільства:

Огюст Конт (1798 – 1857) увійшов в історію суспільної думки як засновник позитивістської соціології, спрямованої на вивільнення науки від абстрактної філософії (метафізики) і теології. Він вважав, що лише позитивні знання, які ґрунтуються на спостереженні об'єктивних реалій і протистоять химерним, нереальним, абстрактним, релігійно-міфологічним уявленням, допоможуть подолати кризове становище, в якому тривалий час перебували цивілізовані народи.

О. Конт уперше обґрунтував необхідність наукового підходу до вивчення суспільства та можливість пізнання законів його розвитку; визначив соціологію як особливу, самостійну науку про суспільство, поставив питання про організацію і проведення емпіричних досліджень у науці, окреслив загальні контури соціальної структури та основних соціальних інститутів суспільства.

Соціальна статика – частина соціології Конта, яка вивчає структури, що забезпечують соціальний порядок і цілісність суспільства, рівновагу його елементів, умови існування та закони функціонування суспільної системи.

Основними соціальними інститутами, що забезпечують консенсус у суспільстві, Конт вважав сім'ю, державу та релігію.

Соціальна динаміка – інша частина соціології Конта, що описує розвиток, зміну, еволюцію будь-якого соціального явища (соціальної системи, структури, відносин та ін.) під впливом сил, які діють на нього, внаслідок чого це явище відхиляється від попереднього стану. В сучасній соціології соціальна динаміка розглядається як універсальна властивість соціальних явищ, що зумовлює їх зміну в прогресивному чи регресивному напрямках.

Закон про три стадії розвитку суспільства – Конт вважав, що суспільство у процесі свого розвитку (соціальної динаміки) проходить послідовно три стадії.

Контівська ієрархія наук – це визначення місця і послідовності наук за принципом складності об'єктів, які вони досліджують, відповідно до історії їх виникнення, розвитку і залежності одна від одної. Математика, астрономія, фізика, хімія, біологія, соціологія.

Вагомий внесок у розвиток соціологічної думки зробили німецькі філософи та соціологи **К. Маркс** (1818 – 1883) та **Ф. Енгельс** (1820 – 1895), які прагнули по-новому осмислити майже всі соціальні науки. Зміст, місце та роль соціології марксизму в теорії соціальної думки визначаються низкою концептуальних положень і висновків, які формулюють таким чином:

1. Сутність і функціонування суспільства, свідомість та поведінка людей у суспільстві зумовлюються реально існуючим способом виробництва.

2. Розвиток суспільства визначається об'єктивними, загальними та специфічними законами.

3. У класовому суспільстві існують антагоністичні суперечності, які спричиняють гостру класову боротьбу. У класовому суспільстві може панувати або диктатура буржуазії, або диктатура пролетаріату, а класова боротьба безумовно веде до диктатури пролетаріату.

4. Зміна соціально-політичного устрою можлива лише революційним шляхом.

Водночас К. Маркс та Ф. Енгельс одними з перших почали використовувати емпіричні соціальні дослідження.

Треба визначити, що марксизм розглядає ідеї в комплексі соціально-культурних цінностей суспільного розвитку, що існували тоді в реальному житті суспільства. Неправомірно ототожнювати погляди К. Маркса та Ф. Енгельса з ленінізмом, троцькізмом, сталінізмом, маоїзмом тощо. Однак слід чітко визначати й оцінити категоричні помилки марксизму, його висновки про абсолютність класової боротьби, неминучість диктатури пролетаріату, роль насильства в історії, які не підтвердились історичним розвитком і призвели до великих втрат у багатьох країнах світу.

Герберт Спенсер (1820 – 1903) – англійський філософ і соціолог, прихильник позитивістської соціологічної теорії. Прагнув провести якомога більше емпіричних досліджень для підтвердження еволюційної гіпотези розвитку суспільства. Спенсер послідовно розробляв та обґрунтовував еволюційну теорію розвитку суспільства, намагався провести аналогію між

біологічним організмом і суспільством. Стверджував, що безперервний розвиток суспільства дозволяє розглядати його як організм, що розвивається еволюційним шляхом. Жодні революції у цьому процесі, вважав Спенсер, не потрібні. Ідеї Спенсера згодом були використані й розвинуті сучасною західною соціологією, зокрема структурним функціоналізмом Т. Парсонса.

Органічна школа в соціології – виникла у другій половині XIX ст. Засновником школи вважається Спенсер. Представники цієї школи ототожнювали суспільство і біологічний організм, процеси інтеграції та диференціації у суспільстві й біологічному організмі для пояснення функцій і структури елементів суспільної організації, для встановлення їх місця і ролі у збереженні соціального цілого.

Функціоналізм – один з напрямів макросоціологічного підходу до аналізу і розуміння механізмів суспільства, його функціонування й розвитку. Згідно з теорією функціоналізму, суспільство – це нерозривний організм, який складається із взаємозалежних елементів, що виконують певні функції. Останні спрямовуються на задоволення суспільних проблем і забезпечують цілісність і сталість суспільства.

Еміль Дюркгейм (1858 – 1917) – соціолог і філософ, засновник французької соціологічної школи. Його численні праці впливали і продовжують впливати на розвиток соціологічної думки. Особливо вагомий внесок Дюркгейм зробив у розуміння проблеми предмета й методу соціології як самостійної науки з позиції структурного функціоналізму. Суть його полягає в тому, що структура суспільства – це сукупність фактів у їх функціональній взаємодії та взаємозалежності. Соціальні факти як предмет соціології, за Дюркгеймом, існують поза людиною та впливають на людину незалежно від її волі.

Дюркгейм сформулював концепцію еволюційного розвитку суспільства від механічної до органічної солідарності. Він стверджував, що в традиційних суспільствах існує лише механічна солідарність людей на основі одноманітності виконуваних ними функцій. У суспільствах, де поділ праці набирає різноманітних форм, кожен індивід починає здійснювати спеціальну функцію, формується новий тип органічної солідарності. Таке суспільство нагадує організм з його різноманітними органами, які відіграють певну своєрідну роль у його межах; організм, в якому формується органічна солідарність людини з певними духовними та моральними цінностями.

Звідси Дюркгейм стверджує, що нормальний стан суспільства повинен базуватись на спеціалізації функцій, професіоналізації, розвинутому економічному плануванні. Ненормальний стан суспільства він пов'язує зі зростанням протиріч між працею та капіталом, анархією виробництва і аналізує його прояви як аномію.

Аномія – це дезінтеграція суспільства й особи, відсутність чіткої моральної регуляції поведінки індивідів у перехідні періоди розвитку суспільства.

Соціальні факти – дії, вчинки, характеристики поведінки людей, соціальних груп, матеріальні й духовні продукти людської діяльності, погляди,

думки, оцінки людей, їх взаємодія. Завдання соціології – дослідити соціальні факти, встановити їх вплив на соціальні дії особистості.

Макс Вебер (1864 – 1920) – німецький соціолог, що вважається засновником «розуміючої соціології» й теорії «соціальної дії». Головна ідея соціології Вебера – обґрунтування можливості максимальної раціональної поведінки, що виявляється у всіх сферах взаємодії людей. Щоб з'ясувати справжні причинні зв'язки явищ у суспільстві та дати осмислене тлумачення людської поведінки, Вебер вводить поняття ідеального типу – зразка і змоглядної конструкції, якої насправді не існує, але яка використовується в ролі моделі для дослідження.

Ідеальний тип – це методологічний засіб, який, на думку Вебера, дозволяє сконструювати явища або людські дії такими, якими вони були б в ідеальних умовах; розглядати явища або дію незалежно від локальних умов. Ідеальними типами для Вебера є, наприклад, «економічна людина», «церква», «християнство», «капіталізм», які в ідеалі ніде не існують: конкретні країни мають різновиди цих типів, наближені й віддалені від ідеалу. Соціологія, вважає Вебер, є «розуміючою» наукою, оскільки вивчає поведінку особи, яка вкладає в свої дії певний сенс. Такі дії людини набувають характеру **соціальної дії**.

Соціальні дії – соціальні вчинки індивідів, групи індивідів, які передбачають два моменти: суб'єктивну мотивацію індивіда чи групи та орієнтацію на іншого (інших), яку Вебер називає «очікуванням».

Вебер розрізняє чотири типи соціальної дії: **традиційну** (визначається звичкою); **афективну** (визначається емоціями та почуттям); **ціннісно-раціональну** (визначається свідомою вірою у певну етичну, естетичну, релігійну тощо цінність поведінки незалежно від її результатів); **цілераціональну** (визначається очікуванням певної поведінки людей і використанням цього очікування як засобу для досягнення раціонально регульованих цілей з метою досягнення успіху).

З цих чотирьох типів соціальної дії лише дві останні є суто соціальними й раціональними, характерними для сучасного суспільства.

Вебер обґрунтовував необхідність, умови та можливості максимальної раціональної поведінки соціальних суб'єктів, що проявляються у всіх сферах відносин між людьми. Саме цими висновками Вебер завершує важливий етап становлення та розвитку соціології як науки в країнах Західної Європи в XIX – початку XX ст.

У даній схемі відображено ідеї, але в цілому це свідчить, що головною особливістю західноєвропейської соціології є глибокі теоретичні розробки, пов'язані із соціальними реаліями XIX – XX ст.

Формування і розвиток соціологічної думки в Україні

Плідно розвивалась соціологічна думка в Україні у XIX – на початку XX ст. Особливо змістовною є багатопланова діяльність **Михайла Драгоманова** (1841 – 1895), одного з ідеологів лібералізму в суспільно-політичному житті. Його соціально-політична концепція поєднувала в собі соціалістичні ідеї, ідеї соціальної рівності, справедливості та буржуазно-

демократичні ідеї конституційного права, широкого місцевого самоврядування, необхідності політичної боротьби, захисту прав та свобод людини. Однак, він вважав, що головним чинником суспільства є поступ людини й громади, поступ політичний, соціальний, культурний, а національність – це тільки ґрунт, форма, та засіб. При цьому Драгоманов недооцінював чинник національного державного суверенітету.

У другій половині ХІХ ст. спостерігався справжній розквіт соціологічної думки на Україні. **Сергій Подолинський, Іван Франко, Іван Фесенко, Олександр Потебня, Леся Українка** та інші обґрунтували низку положень про роль особистості в історії, перебудову суспільства на справедливих засадах, механізм діяльності самоврядних спільнот, прогнозування соціально-демографічного вибуху, шляхів національного визволення.

Фундаментальні соціологічні дослідження були здійснені в Україні на початку ХХ ст. видатним істориком, політологом, соціологом та політичним діячем **Михайлом Грушевським** (1866 – 1934). Широка ерудиція в царинах історії, літератури, мистецтва дали йому можливість виробити своє розуміння суспільного процесу та політичного розвитку. На його думку, соціально-політичний процес однаково визначається біологічною, економічною та психологічною сферами, а суспільний розвиток полягає у певному чергуванні двох протилежних інстинктів – колективістського (солідарності) та індивідуалістського.

Свою систему соціологічних поглядів Грушевський сформулював у праці «Початок громадянства (генетична соціологія)», написаній у 1921 р. і надрукованій у Відні. У цій праці видатний учений відповідає на питання, що таке суспільство, чому воно виникло.

Він стверджував, що сенс трансформації людського суспільства полягає у послідовному переході від традиційних форм до індустріальних, модернізованих, що, таким чином, створювало теоретичні основи нової загальноцивілізаційної типологізації суспільства.

Грушевський розкрив структурні зміни в суспільстві, які відбуваються в період спеціалізації праці, коли сама людина стає іншою, в її стосунки, взаємодії також набувають зовсім іншого характеру. Громадянство (суспільство) вчений розглядав як організовану людську множинність. Він був глибоко обізнаний у творчому доробку вітчизняних учених, а також провідних західних соціологів О. Конта, Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, М. Вебера, К. Маркса та інших. У своїх творах він акумулює та розвиває вітчизняну і зарубіжну соціологічну думку.

Грушевський своїми працями завершує важливий етап розвитку соціологічної думки в Україні та впевнено окреслює актуальні напрями її подальшого розвитку.

Грушевський ще в 1919 р. створив в еміграції Український соціологічний інститут, який плідно займався проблемами соціального розвитку України та її майбутнього, підготував дослідчених науковців у різних галузях соціології.

У 30-ті рр. ХХ ст. в Радянському Союзі самі поняття «відчуження», «соціальна динаміка», «соціологія релігії» та інші, були практично заборонені,

але розвиток соціологічної думки в Україні не припинявся: проблемами соціології займалися науковці Інституту філософії Академії наук.

І лише на початку 90-х рр. у системі Академії наук України створюється Інститут соціології. Головними завданнями цього вкрай необхідного наукового закладу стали: виявлення закономірностей і випадковостей розвитку українського суспільства; проблеми розбудови демократичної, суверенної, правової соціальної держави; шляхи забезпечення єдності української політичної нації; захисту та реалізації прав і свобод людини; формування середнього класу та встановлення реально діючого соціального партнерства тощо.

Розробкою цих питань займаються сучасні українські соціологи: В. Андрущенко, В. Ворона, В. Піча, В. Осовський, М. Горлач, Н. Черниш, А. Ручка, та інші.

Таким чином, українська соціологічна думка є вагомим внеском у розвиток світової науки про суспільство. Сьогодні в Україні соціологічна наука вийшла на новий рівень свого розвитку і забезпечує ефективне розв'язання соціально-політичних проблем.

1.3. ПРОГРАМА ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Соціологічне дослідження – це система логічних, послідовних, методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур, яка передбачає та забезпечує отримання достовірних даних і фактів про явища та процеси, що відбуваються у суспільстві. Соціологічні дослідження можуть носити теоретичний характер (використовують глибоке узагальнення нагромадженого матеріалу в галузі соціального життя та отримання на цій основі даних про об'єкт пізнання); а можуть бути емпіричними.

Емпіричне соціологічне дослідження – це нагромадження, збір фактичного матеріалу в обраній галузі на основі різних соціологічних методів збору інформації (опитування, аналізу документів, спостереження, експерименту), первинна обробка інформації та узагальнення, яке спрямоване на розв'язання конкретної соціальної проблеми.

Існує три основних типи соціологічних досліджень (за глибиною вивчення): а) розвідувальне (пілотажне); б) описове; в) аналітичне.

Розвідувальне дослідження (пілотажне) – здійснюється для ознайомлення з об'єктом дослідження тоді, коли соціолог-дослідник недостатньо уявляє стан об'єкта, він неспроможний висунути будь-які гіпотези. Розвідувальне дослідження передбачає вивчення документів, ознайомлення з об'єктом дослідження, з поглядами компетентних фахівців на дане питання. Завершується розвідувальне дослідження чітким визначенням проблеми, мети та завдань дослідження, формулюванням основних гіпотез.

Описове дослідження складається з систематичного кількісно-якісного опису об'єкта дослідження, головним у ньому є впорядкування та обґрунтування певних груп емпіричного матеріалу. Таке дослідження завершується класифікацією емпіричних даних, кількісних та якісних характеристик елементів структури об'єкта дослідження.

Аналітичне дослідження – це процес, основною метою та змістом якого має бути встановлення функціональних зв'язків у соціальних об'єктах, аналіз закономірностей та випадковостей, які визначають їх функціонування та розвиток цих об'єктів, а можливо, розробка та пошук нових соціальних технологій з метою удосконалення управління соціальними процесами у суспільстві.

Існують також інші види досліджень: за частотою проведення (моніторингове, повторне, когортне, лонгітюдне, разове); за способом забезпечення репрезентативності (суцільне, монографічне, вибіркове); за масштабами досліджень (міжнародне, загальнонаціональне, регіональне, локальне) тощо.

Моніторингове дослідження – являє собою цілісну систему визначення змін в суспільстві на основі аналізу масових уявлень про них. Для цього проводяться щомісячні чи щоквартальні експрес-опитування з найбільш актуальних проблем.

Вибіркове дослідження – проводиться за певним типом вибірки (певні процедури входження респондентів у вибіркову сукупність).

Будь-яке соціологічне дослідження – це специфічний процес діяльності та конкретної роботи суб'єктів дослідження, який має свою структуру.

Програма соціологічного дослідження

У реальній соціальній або виробничій практиці будь-який процес раціональної трудової діяльності вимагає розробки та реалізації науково обґрунтованої програми. Соціологічне дослідження – один з найскладніших видів людської діяльності, і тому воно може бути ефективним тільки за умов наявності та використання досконалої програми. Програма соціологічного дослідження – це науковий документ методологічних і процедурних основ дослідження соціального об'єкта. Програма соціологічного дослідження включає і теорію, і методологію, і організацію конкретного вивчення, аналізу та висвітлення окремого соціального процесу або явища. Виходячи з цього, вона виконує три основні функції: методологічну, методичну та організаційну. Нижче наведено схему програми соціологічного дослідження.

Особливу увагу під час розробки програми соціологічного дослідження та формулювання її основних елементів потрібно приділяти правильному визначенню проблеми, об'єкта, предмета, мети, завдань і гіпотез дослідження.

Велике значення для ефективності будь-якого соціологічного дослідження має правильне визначення його об'єкта, яким може бути певна царина соціальної дійсності, реалії життя, діяльність людей, самі люди та їхні соціальні спільноти.

Визначивши об'єкт і проблему дослідження, соціолог, володіючи певними методиками і знаннями, виділяє найсуттєвіші зв'язки та характеристики об'єкта дослідження і робить деякі припущення, які, на його думку, щонайповніше охоплюють та пояснюють даний об'єкт (конкретну соціальну реальність, явище, процес), тобто формулює одну або декілька гіпотез.

Спеціальні методи конкретного емпіричного дослідження забезпечують збір, накопичення, використання необхідної інформації про кількісні та якісні характеристики об'єкта дослідження і проведення грамотного якісного аналізу соціальних проблем. Кожен із спеціальних методів має своє призначення та власні характеристики.

Зазвичай, ці методи вживаються комплексно, що забезпечує максимальну надійність і об'єктивність отриманих даних.

Методи опитування

Методи опитування – один із способів отримання первинної соціологічної інформації шляхом постановки в письмовій формі питань до окремої людини, або більш чи менш широкої групи людей. Це важливий метод соціального дослідження, яким часто користуються, особливо в процесі вивчення громадської думки, коли важливо отримати інформацію про оцінки та міркування певної групи людей.

Опитування ґрунтується на використанні опитувального листа, який містить багато запитань до респондентів з певної проблеми.

Респондент – людина, яка дає відповіді на запитання анкети, бланку інтерв'ю.

В соціології використовуються різні опитування. За характером взаємозв'язків соціолога і респондента опитування поділяють на заочні (анкетні) й очні (інтерв'ю).

Анкетування передбачає самостійне заповнення анкети респондентом.

Інтерв'ю – це такий спосіб опитування, коли інформація здобувається через безпосередню соціально-психологічну взаємодію (бесіду) інтерв'юєра з респондентом для розв'язання проблеми, яка вивчається.

Роздаткове опитування – анкета роздається респондентам для індивідуального заповнення.

Поштове опитування – анкета розсилається потенційним респондентам через пошту і також через пошту отримується виконавцем дослідження.

Телефонне опитування – відбувається через телефонний зв'язок з респондентом. Достатньо поширене останнім часом. Основа для вибірки – телефонний довідник, у якому всі абоненти квартирних телефонів розташовані в алфавітному порядку.

Пресове опитування – такий вид масового опитування, що відбувається через публікацію анкети у пресі з проханням до читачів відповісти на опубліковані запитання.

Соціометричне опитування – специфічний метод опитування, який використовується для вивчення безпосередніх контактів та міжособистісних відносин у малих соціальних групах. Дозволяє виявити рівень і спрямованість симпатій, антипатій, переваг у міжособистісних взаємодіях.

Індивідуальне опитування – соціолог індивідуально кожному респонденту роздає анкети, домовляючись про термін повернення, або пояснює особисто правила заповнення, цілі та завдання опитування, а потім очікує, коли респондент заповнить і поверне анкету.

Масове опитування – засіб вивчення громадської думки різних груп населення, які не є спеціалістами з досліджуваної проблеми про різні сфери суспільного життя, суспільні явища, проблеми, події.

Експертне опитування – вид опитування, об'єктами якого є фахівці з проблеми, що вивчається. Такий вид опитування відрізняється від масового тим, що експерти відповідають не анонімно, тобто вони повинні бути зорієнтовані на активне співробітництво з дослідниками, розуміти суть поставленої проблеми. Для цього виду опитування дуже важливим є вибір експертів за рівнем їх компетентності. Проводиться якісний аналіз результатів дослідження, але числовий показник також не ігнорується.

Найрозповсюдженіший інструмент опитування – це соціологічна анкета, яка має систему запитань з проблеми дослідження. Для того, щоб отримати достовірну й репрезентативну інформацію за допомогою анкети, необхідно знати особливості різних запитань.

Види запитань за характером відповідей

Відкриті запитання передбачають вільну форму відповіді й не надають варіантів відповідей, наприклад: «Скажіть, будь ласка, що могло б сприяти підвищенню Вашого інтересу до політики?».

Запитання напівзакритого типу – до них наводиться декілька варіантів відповіді, а також передбачається можливість надання свого варіанту відповіді, наприклад: «Чим Ви займаєтесь у вільний час? Просимо відмітити ті з нижче наведених варіантів, що збігаються з Вашою думкою:

- 1) відвідую рідних і знайомих;
- 2) зустрічаюся з друзями;
- 3) слухаю радіо;
- 4) читаю книгу;
- 5) займаюся рукоділлям;
- 6) ваш варіант відповіді (*напишіть*) _____».

Запитання закритого типу – мають лише одну відповідь, наприклад: «Укажіть Ваш вік:

- 1) 18 – 30 років;
- 2) 31 – 50 років;
- 3) більше 50 років».

Запитання-меню пропонує респонденту вибрати будь-яке поєднання варіантів запропонованих відповідей.

Запитання-шкала – варіанти відповідей на це запитання даються у вигляді шкали, в якій необхідно відзначити той чи інший показник.

Дихотомічні запитання – передбачають одну відповідь з двох можливих, наприклад: «Чи вірите Ви у гороскопи й астрологічні прогнози?»
Відповідь: «Так» або «Ні».

Різновиди інтерв'ю за рівнем формалізації

Вільне інтерв'ю (нестандартизоване) – це невимушена бесіда інтерв'юєра з респондентом, яка проводиться за програмою дослідження без деталізації запитань. Цей вид інтерв'ю важливо провести на початковій стадії дослідження з метою формулювання гіпотез або на заключній стадії для формулювання загальних висновків дослідження, розробки практичних рекомендацій.

За **стандартизованого (формалізованого) інтерв'ю** спілкування інтерв'юєра і респондента регламентовано детально розробленим питальником та інструкцією інтерв'юєра, який зобов'язаний точно дотримуватись сформульованих запитань та їх послідовності.

Напівстандартизоване інтерв'ю – це метод отримання інформації, в якому є елементи як формалізованого, так і неформалізованого інтерв'ю. Застосовується найчастіше для опитування фахівців – експертів з проблеми, яка вивчається.

Види інтерв'ю за процедурою проведення

Індивідуальне інтерв'ю – метод збору емпіричної соціологічної інформації, який застосовується інтерв'юєром у процесі індивідуальної бесіди, тобто віч-на-віч з опитуваним.

Групове інтерв'ю – метод отримання інформації, при якому інтерв'юєр спілкується відразу з цілою групою опитуваних, але вислуховує відповідь кожного по черзі.

Панельне інтерв'ю – процес багаторазового, повторного інтерв'ю одних і тих самих опитуваних через певний часовий проміжок (через півроку, рік, два, три тощо) на одні й ті самі запитання. Мета такого інтерв'ю – виявлення зміни позицій, суджень, ціннісних орієнтацій, громадської думки з проблеми, яка вивчається.

Фокусоване інтерв'ю (фокус-група) – метод групового інтерв'ю, що має вигляд дискусії. Респонденти отримують можливість вибору форми вираження своїх почуттів і думок з приводу заданої теми.

Застосування цього методу стимулює виникнення нових запитань, а предмет розмови може набувати несподіваних рис (у цьому виявляється гнучкість методу). Особливістю методу є те, що дискусія зосереджена на одній темі.

Аналіз документів

Аналіз документів – це діяльність, яка дозволяє соціологу виявити певні особливості явищ і процесів, що були зафіксовані у певних документах (листах, протоколах, кіноплівках тощо). Документом у соціології вважається все, що зафіксовано у будь-якому вигляді, придатному для вивчення. Тому аналіз документів у соціології – це сукупність методичних процедур, які застосовуються для одержання з документальних джерел соціологічної інформації, необхідної для вирішення дослідницьких завдань (вивчення проблемної ситуації, всебічний аналіз об'єкта, максимально повна та глибока інтерпретація отриманих даних).

Безліч видів документів по-різному використовуються у соціологічних дослідженнях, але існує два основних методи аналізу документів: традиційний (класичний) та формалізований (контент-аналіз – від англ. *content-analysis* – аналіз змісту).

Традиційний аналіз документів – це сукупність логічних прийомів, що спрямовані на розкриття основного змісту документа, який вивчається в цілому, тобто соціолог, вивчаючи документ, логічно пояснює його зміст за різними ознаками.

Контент-аналіз документів – це метод якісно-кількісного аналізу документів з метою одержання об'єктивної, систематизованої й узагальненої інформації про соціальну реальність. Процедура контент-аналізу являє собою алгоритмізоване виділення в тексті певних елементів змісту, що цікавлять дослідника, далі відбувається класифікації виділених елементів відповідно до концептуальної схеми, потім підрахунок і подання результатів у кількісному вигляді.

Спостереження – планомірне, цілеспрямоване сприйняття явищ, результати якого в тій чи іншій формі фіксуються дослідником, а потім перевіряються. При цьому збирається та фіксується за допомогою технічних приладів (кінокамера, фотоапарат, магнітофон, телевізійна та інша техніка) лише та інформація, яка може бути використана для опису, а потім і для

пояснення досліджуваної проблемної ситуації. Об'єктами спостереження можуть виступати окремі індивіди, різні спільноти й групи, засоби їхньої діяльності.

Залежно від мети і завдань соціологічного спостереження, становища та ролі спостерігача у ситуації, яка вивчається, а також за рівнем формалізації досліджуваної процедури і відповідно до організації можна виділити декілька видів цих спостережень:

Нестандартизоване (неструктуроване) спостереження – метод вивчення соціальних явищ і процесів, коли спостерігач проінформований лише про об'єкт дослідження, він не знає, які саме елементи досліджуваного процесу (ситуації, події) він буде спостерігати. Цей вид спостереження проводиться на початковій стадії соціологічного дослідження з метою вивчення проблемної ситуації.

Стандартизоване (структуроване) спостереження – метод збору емпіричної соціологічної інформації, коли дослідник володіє інформацією не тільки про об'єкт і предмет дослідження, але й про склад елементів досліджуваного процесу, які зафіксовано на заздалегідь розробленому бланку спостереження. Це дозволяє отримати більш точну інформацію про об'єкт, який вивчається, в разі необхідності перевірити цю інформацію іншими методами або повторити спостереження.

Включене спостереження – метод соціологічного дослідження, при якому спостерігач безпосередньо контактує з об'єктом, який вивчається індивідами, групами і бере участь з ними у певній сфері діяльності.

Невключене спостереження – метод соціологічного дослідження, при якому дослідник перебуває поза процесом чи явищем, яке вивчає, будучи стосовно них зовнішнім спостерігачем.

Вибірковий метод у соціологічному дослідженні

Вибірковий метод у соціологічному дослідженні – дослідницька процедура, яка забезпечує найбільш оптимальний вибір для опитування певної чисельності осіб з найменш можливими помилками вибірки та найбільш можливою надійністю отриманих емпіричних даних. Такий метод виходить з допущення, згідно з яким результати опитування лише частини населення можуть бути поширені на все населення країни чи певної території (це ж саме може стосуватися і певної спільноти).

Вибіркова сукупність – визначена частка індивідів або ситуацій, взятих з великої кількості людей (ситуацій), які в соціологічному дослідженні репрезентують усю групу в цілому.

Генеральна сукупність – сукупність усіх можливих соціальних об'єктів, які вивчаються за програмою соціологічного дослідження.

Репрезентативність – здатність вибіркової сукупності відтворювати характеристики всього досліджуваного об'єкта. Репрезентативність забезпечується дизайном вибірки та розрахунком найменшого її обсягу, який може забезпечити найбільшу точність отриманих результатів.

Дизайн вибірки – спосіб конструювання вибірки, який визначається двома головними обставинами: характеристикою генеральної сукупності та

метою дослідження. Найчастіше у соціологічних дослідженнях використовуються такі типи вибірок: стихійна, випадкова (ймовірна), квотна (стратифікована).

Стихійна вибірка – коли до вибіркової сукупності попадають об'єкти за принципом бажання, добровільності, доступності. Цей тип вибірки найменшою мірою забезпечує репрезентативність дослідження.

Випадкова вибірка (ймовірна або механічна) – забезпечує кожній одиниці генеральної сукупності рівні можливості попадання у вибірку сукупність. Це можливо зробити, якщо всі елементи генеральної сукупності звести до єдиного списку та через однакові інтервали відібрати необхідну кількість респондентів.

Квотна вибірка (стратифікована, районована) передбачає попередню побудову «моделі» генеральної сукупності. Далі складаються «квоти», тобто окремі соціальні ознаки, характерні для генеральної сукупності. Наприклад, до генеральної сукупності входять 89% чоловіків та 11% жінок. Це означає, що і у вибірковій сукупності повинна бути та ж сама пропорція. Кількість ознак, що попадають у квоту, не повинна перевищувати чотирьох, найбільш значущих для конкретного дослідження (наприклад: стать, вік, соціальний стан респондентів).

Помилка вибірки – відхилення статистичної структури вибірки від структури генеральної сукупності. Помилки бувають випадкові й систематичні. Останні найбільш небезпечні, оскільки пов'язані з помилками проектування вибірки (наприклад, чоловіків у генеральній сукупності – 60%, а у вибірковій сукупності – 30%).

Валідність – поняття, що відображає якість дослідження, тобто те, якою мірою отримані результати відображають правдивий стан об'єкта, що підлягає вивченню. Кожен тип вибірки відрізняється тим чи іншим рівнем валідності, має свої особливості й дозволяє вирішувати певні завдання дослідження.

Методи аналізу та обробки соціологічної інформації – способи перетворення емпіричних даних, здобутих у ході соціологічного дослідження, у вигляд, більш придатний до змістовного аналізу.

З точки зору використання методів можуть бути два види обробки соціологічної інформації: ручний і комп'ютерний (з використанням засобів обчислювальної техніки – програм «ОСА», «Соціолог», «SPSS»).

РОЗДІЛ 2. СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА

2.1. ПОНЯТТЯ СУСПІЛЬСТВА, СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА. СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ ТА СПІЛЬНОТИ

Суспільство – це особливий складний вид організації соціального життя. Воно включає в себе всю різноманітність стійких соціальних взаємодій, усі інститути й спільноти, що локалізовані в рамках конкретних державно-територіальних кордонів. Суспільство – це найбільше об'єднання людей з усталеними зв'язками між ними, різноманітною взаємодією, спільною територією, історією та культурою.

Країна – відокремлена територія незалежного проживання даного суспільства зі своїми кордонами і суспільним устроєм.

Держава – політична організація даного суспільства (країни) з певним режимом влади й органами управління.

Традиційне, або доіндустріальне суспільство – суспільство з малорухомими соціальними структурами, з таким способом соціокультурної регуляції, що базується на традиції.

Індустріальне суспільство – суспільство, визначальними характеристиками якого називають:

- виникнення цілісної нації-держави, організованої на основі спільної мови та культури;
- комерціалізація виробництва та відхід у минуле економіки натурального господарства;
- переважання машинного виробництва та організація виробництва фабричного;
- скорочення частки населення, зайнятого у сільському господарстві;
- урбанізація населення;
- зростання грамотності;
- розширення виборчих прав населення та інституціалізація політики на основі масових партій;
- застосування досягнень науки в усіх сферах життя, зокрема в індустріальному виробництві, і поступова раціоналізація соціального життя.

Індустріалізм як спосіб виробництва з'явився в Англії приблизно 250 років тому і відтоді поширився на всі країни світу, абсорбуючи та руйнуючи всі інші типи суспільств.

Постіндустріальне суспільство. Поняття вперше було запропоновано Д. Беллом у 1962 році. Белл говорить про те, що у суспільствах модерну теоретичні знання стають «осьовим принципом» життя, вони є джерелом інновації та формування політики.

Для постіндустріального (інформаційного або технотронного) суспільства характерно:

- висунення на перший план (після сільського господарства і промисловості) сфери економічної діяльності – сфери послуг;

- індустріалізація виробництва і споживання, визначення провідної ролі науки, знань, отримання і розповсюдження інформації, активна діяльність університетів, науковців, менеджерів;

- комп'ютеризація і відкритість суспільства, безперервна освіта та різке зростання творчих основ у праці, професіоналізму, відповідальності. Різницю стартових умов соціального просування визначають вже не расові, статеві або вікові відмінності, а освіта, досвід, майстерність, талант людини.

Модернізація – приклад одного з найбільш значних соціальних зрушень. Вона охоплює кардинальні зміни соціальних інститутів і способу життя людей. Її основою виступає розвиток та поширення культури «модерніті», ринкових відносин, раціональних цінностей, розрахунку й орієнтації на матеріальні набутки, бізнес.

На перший план висуваються технологічні та економічні тенденції у розвитку суспільства.

Соціальна структура суспільств (від лат. *structura* – будова чогонебудь, спільність частин певного цілого) – впорядкована сукупність елементів соціальної системи: соціальних спільнот, груп, організацій, інститутів, пов'язаних стійкими зв'язками, які називаються соціальними відносинами.

Соціальна група (вторинна) – сукупність людей, яка виділяється з решти суспільства за певними суспільно значущими ознаками та об'єднана тривалими соціальними зв'язками, і в якій формуються своєрідні моделі поведінки. Характеризується відсутністю безпосередніх емоційних зв'язків. Взаємодії в соціальній групі зумовлені прагненням до певних цілей, а головну роль відіграють не особисті якості людини, а її вміння виконувати певні функції.

Мала (первинна) соціальна група – може нараховувати до кількох десятків особистостей (сім'я, академгрупа, бригада). Між її членами здійснюються прямі контакти, взаємодія має особистісний емоційно забарвлений характер.

Малі групи бувають **формальними** та **неформальними**.

Формальна соціальна група – група, в якій чітко визначені позиції та ролі її членів, що керуються певними груповими нормами та очікуваннями (наприклад, армійський взвод).

Неформальна соціальна група створюється стихійно, характеризується відсутністю приписаних статусів, ролей, владних відносин (група друзів, компанія однолітків).

Референтна група – група, в яку індивід не включений реально, але з якою співвідносить себе як з еталоном, на норми та цінності, оцінки, думки якої орієнтується в своїй поведінці.

Соціальна спільнота – реально існуюче об'єднання індивідів, яке відзначається відносною цілісністю, й може виступати об'єктом соціального впливу, володіє емерджентними властивостями, тобто знову виникає внаслідок об'єднання за певними характеристиками, не завжди притаманними окремим індивідам. Наприклад, у високоосвіченому товаристві можуть бути люди з дуже низьким рівнем освіти або взагалі неосвічені.

2.2. СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ ТА СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ. СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС І СОЦІАЛЬНА РОЛЬ. СОЦІАЛЬНА НЕРІВНІСТЬ

Соціальна стратифікація (від лат. *stratum* – пласт, прошарок) – ієрархічно організована система соціальної нерівності, яка відображає вертикальну диференціацію суспільства на основі певних рангових параметрів.

Закриті стратифікаційні системи (закрита стратифікація) – рабство, кастовий становий лад – орієнтуються на приписні статуси особистості (походження) і передбачають потужні бар'єри між стратами, які жорстко дистанціюють їх, мінімізують соціальні переміщення між ними.

Відкриті стратифікаційні (класові) системи (відкрита стратифікація) – базуються на набутих статусах особистості – освіта, рівень доходів, доступ до прийняття владних рішень; передбачають можливість достатньо високої соціальної мобільності, пов'язаної з реалізацією соціального потенціалу особистості.

Належність до вищих соціальних страт надає їхнім членам певні переваги, привілеї у взаємодіях з представниками інших груп, сприймається суспільною свідомістю як факт престижу. Критерії стратифікації у відкритих системах: матеріальні статки, освіта, влада, престиж.

Соціальний клас – соціальна група, яка об'єднує людей з принципово спільним соціально-економічним і політичним статусом, елемент соціально-стратифікаційної системи.

Вищий клас – стратифікаційна група, яка займає домінуюче і найбільш привілейоване місце в суспільній системі. Її члени реально контролюють основну частину суспільних ресурсів (економічних, політичних), як правило, мають високий рівень освіти і кваліфікації, а, отже, займають найбільш престижні місця в соціальній ієрархії.

Середній клас – соціальна група, яка займає проміжне місце між соціальними «верхами» та «низамми». У сучасних суспільствах це, як правило, люди з такими професійно-кваліфікаційними характеристиками, що дозволяють їм достатньо повно забезпечувати свої основні соціальні потреби.

Нижчий клас – соціальна група, розташована внизу стратифікаційної піраміди. Її представники володіють найнижчим потенціалом, з різних обставин недостатньо пристосовані до життя в суспільстві, не завжди здатні задовольнити свої основні соціальні потреби.

Соціальна мобільність (від франц. *mobile* – рухливий) – це переміщення індивідів (індивідуальна мобільність) чи соціальних груп (групова мобільність) з однієї рангової позиції в соціальній стратифікації суспільства в іншу (вертикальна мобільність), або в рамках однієї рангової позиції – страти (горизонтальна мобільність).

Вертикальна і горизонтальна мобільність можуть поєднуватися, відбуватися одночасно. Наприклад, перехід працівника з однієї фірми в іншу, яка розташована в іншому місті (горизонтальна мобільність); кар'єрне підвищення, пов'язане зі збільшенням заробітної платні, виконанням більш

кваліфікованої роботи, перехід на більш престижне місце роботи (вертикальна мобільність). Інтенсивність і спрямованість соціальної мобільності дозволяє соціологам давати оцінку рівню динамічності й відкритості суспільства, говорити про життєву кар'єру особистості.

Маргінали (від лат. *ad marginem* – скраю, збоку) – це особливий тип індивідів, серед яких можна виділити: 1) нетипові представники своєї спільноти, які формують переважно власне соціальне середовище, свою субкультуру, певною мірою дистанціюючись від своєї соціальної верстви; 2) люди, що з різних обставин (або добровільно) втратили зв'язки не лише з тією стратою, з якої вони походять, але і з суспільством в цілому. Ряд авторів трактує маргіналів як андерклас, люмпен-пролетаріат, декласовані елементи. Це «аутсайтери», нездатні самостійно забезпечити собі існування на рівні навіть соціального мінімуму, які, потребують певної підтримки, соціальної допомоги. Невдоволення своїм становищем у суспільстві може штовхати їх до дестабілізуючої асоціальної поведінки.

Соціальна нерівність – ситуація, в якій існує нерівномірний розподіл дефіцитних ресурсів суспільства (грошей, влади, освіти й престижу) між різними прошарками суспільства. Основним мірилом нерівності виступає кількість ліквідних цінностей. Цю функцію частіше за все виконують гроші.

Економічна нерівність – різна належність до засобів виробництва (землі, знарядь праці) та продуктів праці, різні доходи й багатство.

Політична нерівність – поділ суспільства на тих, хто керує, і тих, ким керують, на тих, хто володарює, та підлеглих; тих, хто має владу, та безправних.

Соціальний статус – позиція особистості, групи в межах соціальної системи, пов'язана із виконанням певних функцій, наявністю визначених суспільством моделей поведінки – соціальних ролей.

Приписаний (природжений) статус – статусні ознаки, що задані людині фактом її походження, незалежно від її свідомості, бажання, волі, діяльності, наприклад: національність – українець, стать – жіноча, раса – негроїдна, дворянський титул – князь, барон, граф тощо.

Досягнутий статус – надається людині завдяки її власним зусиллям, наполегливості, прагненням тощо. Це статуси, що досягаються, як правило, завдяки знанням, вмінням, навичкам, активній трудовій діяльності, подоланню труднощів на шляху до мети, наприклад: професор, чемпіон світу, президент країни.

Соціальна роль – динамічний аспект соціального статусу, його функція, що пов'язана з набором норм, відповідно до яких особистість повинна поводити себе у певних ситуаціях. Одночасно це сукупність очікувань та вимог, що пред'являє соціальна група, суспільство в цілому, до осіб, які посідають певні статусні позиції.

Рольовий набір – сукупність ролей, характерних для даного конкретного індивіда в певних ситуаціях. Однак, будь-яка з ролей, що виконуються людиною, може виникнути і здійснитись тільки у взаємодії з іншими людьми.

2.3. СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ ТА СОЦІАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Соціальний інститут (соціальна інституція – від лат. *institution* – улаштування, установлення) – певним чином організована, стандартизована й узгоджена форма суспільних відносин, орієнтована на задоволення соціально значимих потреб.

Соціальні інститути створюють можливість для задоволення потреб усіх соціальних суб'єктів тим способом і в тому обсязі, які вважаються суспільством оптимальними і санкціонуються ним. Вони гарантують виконання необхідних функцій і виключення небажаних (з точки зору суспільства) форм соціальної поведінки, сприяючи безперервності та спадковості соціального життя. Соціальні інститути забезпечують інтеграцію і координацію дій соціальних суб'єктів, створюючи внутрішню стабільність соціального простору.

Формальні соціальні інститути відрізняються тим, що взаємодія між суб'єктами в них здійснюється на основі спеціально оформлених настанов, правил, норм, положень (військовий статут, кодекс честі, клятва Гіппократа тощо), а виконання певних обов'язків пов'язане з розподілом праці та професіоналізацією виконуваних функцій.

Неформальні соціальні інститути хоча й врегульовуються в своїй діяльності певними нормами та правилами, проте не відзначаються жорсткою регламентацією, а взаємовідносини в них не оформлені чітко у вигляді положень, статутів тощо. Прикладом може слугувати дружба, якій властиві такі норми як довіра, вірність тощо.

Соціологія виділяє **явні та латентні функції** соціальних інститутів.

Явні функції соціальних інститутів

1. Закріплення та відтворення суспільних відносин.
2. Адаптаційна, що забезпечує пристосування до зміни умов внутрішнього та зовнішнього середовища як природного, так і соціального.
3. Інтегративна функція, забезпечує взаємозалежність, солідарність і згуртованість індивідів, що входять до складу соціальних інститутів.
4. Комунікативна, яка забезпечує поширення інформації не тільки в межах даного інституту (наприклад, наукової сфери), але й в усіх сферах суспільства, в усіх організаціях, інститутах, спільнотах.
5. Соціалізаційна функція грає вирішальну роль у формуванні та розвитку особистості, в засвоєнні нею соціальних цінностей, норм, ролей, реалізації нею свого соціального статусу.
6. Функція врегулювання, тобто забезпечення соціальними інститутами в процесі свого функціонування взаємодії між індивідами та соціальними спільнотами через створення норм і стандартів поведінки, системи заохочень за найбільш ефективні дії, що відповідають нормам, цінностям, очікуванням суспільства чи спільноти, та санкцій (покарань) за дії, що не відповідають цим цінностям та нормам.

Латентні (приховані) функції – офіційно незаявлені, але насправді здійснювані функції соціального інституту.

Інституціалізація – процес виникнення, формування та розвитку соціальних інститутів.

Соціальна організація (від лат. *organize* – повідомляю, влаштовую) – цільова структурована, ієрархізована група, створена для досягнення певної мети за допомогою раціональних засобів. Це сукупність індивідів, ролей та інших елементів, систематично взаємопов’язаних між собою для досягнення конкретного результату.

Основними елементами соціальної організації є:

- структура відповідно до статусів і ролей її членів;
- персонал, що забезпечує діяльність організації, досягнення поставлених перед організацією цілей; технології, за якими діє організація.

Організації можуть бути **формальними**, дія яких регулюється певними нормативними актами (навчальний заклад, фірма), та **неформальними**, які створюються найчастіше самими її членами для задоволення власних інтересів (наприклад, коло друзів).

Типи організацій

1. Добровільні асоціації.
2. Виробничо-господарські.
3. Кредитно-фінансові.
4. Науково-дослідні.
5. Заклади охорони здоров’я та соціального забезпечення.
6. Заклади культури та дозвілля для обслуговування населення.
7. Заклади правоохоронних органів.
8. Організації збройних сил.
9. Адміністративно-управлінські організації.

3.1. СОЦІАЛЬНА ВЗАЄМОДІЯ, СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ, СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ. КОНФЛІКТ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

Соціальна взаємодія (інтеракція) складається з окремих актів, які називаються соціальними діями, і включають статуси, ролі, соціальні відносини, символи і значення.

Основні форми соціальної взаємодії

Кооперація – співпраця декількох індивідів (груп) заради спільного завдання. Простим прикладом є кооперація, яка виникає там і тоді, де і коли стає очевидною перевага спільних зусиль над індивідуальними. Під кооперацією розуміється розподіл праці

Конкуренція – індивідуальна чи групова боротьба за володіння дефіцитними цінностями (благами). Ними можуть бути гроші, власність, популярність, престиж, влада. Дефіцитними вони є тому, що обмежені, не можуть бути поділені порівну на всіх. Конкуруючі сторони (групи, партії) прагнуть отримати якомога більше для себе за рахунок інших. Це соціальна взаємодія тому, що люди діють за «правилами гри»

Конфлікт – приховане чи відкрите зіткнення конкуруючих сторін. Воно може виникнути і в конкуренції, і в кооперації. Коли рівні суперники, наприклад, індустріальні країни, змагаються за владу, престиж, ресурси мирним шляхом, це називається конкуренцією, а коли це відбувається немирним шляхом, виникає збройний конфлікт – війна

Проблеми соціальної взаємодії активно вивчались Г. Зіммеlem, П. Сорокіним, Дж. Хомансом, Т. Парсонсом, Р. Мертоном та іншими соціологами. Специфічна риса взаємодії, яка відрізняє її від просто дій – обмін. Будь-яку взаємодію можна назвати обміном. Обмінюватися можна чим завгодно: знаками уваги, словами, жестами, символами, матеріальними предметами. Напевно, не можна знайти нічого такого, що не могло б слугувати засобом обміну. Таким чином, гроші, з якими у нас пов'язаний процес обміну, посідають далеко не перше місце.

Ще з часів О. Конта соціологія вивчає людину і суспільство не тільки в статиці, але і в динаміці, в процесі соціальних змін. У суспільстві змінюється економічна система і соціальна структура, соціальні ситуації та ролі, релігійні доктрини, культурні цінності й норми тощо. Всі ці зміни в суспільному житті охоплюються поняттям «соціальні зміни».

Соціальні зміни – це сукупність різноманітних зрушень, які відбуваються в суспільстві, в його соціальній структурі, в соціальних спільнотах, інституціях, організаціях, в соціальних статусах і ролях окремих особистостей і груп, в їх взаємодіях між собою і з будь-якими структурними компонентами суспільства.

Основні типи соціальних змін, які можуть відобразитись на соціальному розвитку суспільства

Природні зміни – відіграють одну з першорядних ролей в суспільному розвитку. Необхідно враховувати як природні зміни (землетрус, рух материків тощо), так і зміни в природі, які стимулюються самим соціогенезом

(підвищення або зниження врожаю, вичерпання ресурсів, забруднення довкілля, ядерні катастрофи тощо)

Демографічні зміни – можуть мати локальний або глобальний характер. Ці зміни являють собою функцію природних або соціальних змін і чинять зворотній вплив на природу і соціальне середовище

Зміни в сфері виробництва – від примітивного збирання трав і коренів через удосконалення знарядь праці до сучасних інформаційних систем і автоматизованих виробництв – такий загальний шлях проходить суспільство, що час від часу приводить до суттєвих якісних змін у сфері виробництва (камінь, метал, пара, двигун внутрішнього згорання, атом – такі основні етапи технологічної еволюції)

Зміни в системі управління – від елементарних форм сім'ї і племені до сучасних державних і міждержавних структур. Особливе місце належить комунікативним та інформаційним засобам

Зміни в соціальній організації – відбуваються у сфері мотивації індивідуальної та групової діяльності людей

Зміни в соціальній структурі – відбуваються в сім'ї, в етнічних, класово-політичних системах, які мають свої внутрішні й зовнішні детермінанти і впливають на суспільний розвиток

Зміни в культурно-духовній сфері – від початкових форм освіти до філософської, від теологічного знання до наукового, від народної творчості до шедеврів світового мистецтва

Важливим джерелом соціальних змін є **соціальні рухи** – сукупність колективних дій великої кількості людей, які спрямовані на підтримку певних соціальних процесів і змін або на протистояння їм.

Соціальні зміни охоплюють усі сфери суспільства, всі види різноманітних змін у ньому, складаючи серцевину соціальної динаміки суспільства. Ця соціальна динаміка характеризується не тільки даним поняттям, але й іншими, близькими за значеннями: соціальний процес, соціальний розвиток, соціальна еволюція, соціальний прогрес.

Найбільш близьким за значенням до поняття «соціальні зміни» є поняття «соціальний процес».

Соціальний процес – це сукупність дій соціальних суб'єктів з метою досягнення своїх цілей і здійснення своїх функцій у різноманітних сферах суспільного життя, які змінюють його.

Соціальні зміни – одна з найважливіших сторін соціального процесу, але не перекриває його цілком, оскільки в соціальному процесі значне місце належить простому відтворенню існуючих раніше структур, функцій, норм, стандартів поведінки.

На думку П. Сорокіна, соціальні зміни – це процеси, які повторюються в часі, просторі, або в часі й просторі одночасно. Практично всі вчені XIX ст., так чи інакше, пов'язували соціальні зміни з поняттям соціальних процесів, які входять до структури соціальної системи та її елементів, тобто соціальні спільноти, групи тощо. Так, соціальні процеси можуть відбуватись у будь-яких

сферах суспільства: економічній, політичній, моральній тощо, а їх наслідком можуть бути нові соціальні структури, системи, явища і феномени.

Класифікація основних соціальних процесів за Р. Парком і Е. Берджесом:

Кооперація від лат. слів: «*ko*» – разом і «*operari*» – працювати. Може відбуватися в діадах, малих групах, великих групах. Головний сенс кооперації полягає, перш за все, у взаємній користі.

Конкуренція – боротьба між індивідами, групами або суспільствами за володіння цінностями, які нерівномірно розподілені між окремими особами чи групами (це можуть бути гроші, влада, статус, кохання тощо).

Пристосування – прийняття індивідом чи групою культурних цінностей та еталонів поведінки нового середовища, коли норми і цінності, засвоєні в старому середовищі, не приводять до задоволення потреб, не створюють необхідної поведінки.

Асиміляція – процес взаємного культурного проникнення, через який особистості й групи створюють нову спільну культуру (наприклад, процес американізації іммігрантів з Європи та Азії).

Амальгамізація – біологічне змішування двох або більше етнічних груп, народів, після чого вони стають однією групою, народом. Російська нація склалась шляхом змішування багатьох племен і народів (поморів, варягів, західних слов'ян, мордві, татар).

Підтримка кордонів – процес, який складається в ході взаємодій між групами. Соціальна група без територіальних кордонів встановлює соціальні кордони (мова, діалект, жаргон, уніформа, певні знаки).

Створення системи зв'язків – процес, за допомогою якого елементи двох соціальних систем поєднуються таким чином, що в певному відношенні і в деяких випадках вони виглядають як одна система.

Новим кроком в розвитку теорії соціальних змін була концепція соціального конфлікту як основи соціальної еволюції. К. Маркс, Г. Спенсер, М. Вебер, Л. Гумплович, Л. фон Візе, Ф. Тьонніс та ін. визнавали конфлікт вирішальним фактором соціальних змін.

Соціальні взаємодії перетворюються на соціальний конфлікт лише тоді, коли ситуація визначається суб'єктом (спільнотою) як непереборне протиріччя для реалізації своїх життєво важливих інтересів, у нього виникає необхідність соціальної боротьби за існування.

Соціальний конфлікт – зіткнення протилежних цілей, думок і поглядів у системі відносин людей, соціальних груп, соціальних інститутів, суспільства в цілому, що характеризується посиленням протилежних тенденцій та інтересів соціальних, групових, індивідуальних.

Підходи до розуміння конфлікту

Марксистська традиція розглядає конфлікт як явище, причини якого криються в самому суспільстві, і, перш за все, в протистоянні класів та їх ідеологій. Як наслідок, вся історія в працях соціологів, зорієнтованих на марксизм – це історія боротьби гнобителів і пригноблених.

Немарксистська традиція (Л. Козер, Р. Дарендорф) розглядає конфлікт як обов'язкову, бажано керовану, частину життя суспільства. Конфлікт

розглядається також як соціальний процес, що не завжди веде до змін соціальної структури суспільства.

Причини конфліктів

1. Соціальна нерівність.
2. Протилежність інтересів людей, соціальних груп.
3. Дефіцит життєвих благ.
4. Боротьба за кращі позиції у суспільстві.
5. Невідповідність цінностей індивідів і суспільства.
6. Егоїстичність особистості.
7. Неповна, неправдива, спотворена інформація.
8. Недосконалість людської психіки.

У реальному житті суспільства конфлікти відіграють і позитивну, і негативну роль. **Позитивна** роль конфліктів виявляється, передусім, у тому, що вони сигналізують про виникнення проблем у суспільному житті, стимулюють індивідуальну і групову активність, сприяють запобіганню застою у суспільному розвитку, знімають напруження у суспільстві, зміцнюють солідарність, підвищують стійкість і стабільність соціальних груп і суспільства загалом.

Негативна роль конфліктів виявляється у створенні стресових ситуацій, дезорганізації нормального життя, а інколи, і в руйнуванні соціальних зв'язків та розколі суспільства.

Існують декілька положень, на які необхідно опиратись при керуванні конфліктною ситуацією: уникнення конфліктної взаємодії та усунення чи мінімізація причин ймовірних конфліктів; у разі їх виникнення – коригування поведінки учасників конфлікту для пошуку взаємоприйнятних шляхів його конструктивного розв'язання.

Засоби керування конфліктною ситуацією бувають структурні та міжособистісні.

Міжособистісні стилі вирішення конфліктів

1. **Уникнення** – намагання не вступити в конфлікт.
2. **Залагоджування** – вид поведінки, продиктований переконанням, що не варто гніватись; намагання не випустити на зовні ознаки конфлікту і агресії, апелюючи до потреби в солідарності.
3. **Примушення** – намагання примусити прийняти точку зору однією із сторін будь-якою ціною.
4. **Компроміс** – прийняття точки зору іншої сторони, але лише до якоїсь міри.
5. **Вирішення проблеми** – визнання різниці в думках і готовність ознайомитись з іншими точками зору, щоб зрозуміти причини конфлікту і взяти курс на дії, що можуть бути прийнятними для обох сторін.

Отже, конфлікти виконують суперечливу роль у суспільстві. Це зовсім не означає, що треба взагалі запобігати конфліктам, які визрівають у суспільстві. Доцільно ретельно вивчати причини конфліктів, уміти керувати ними, послаблюючи їхню руйнівну силу та негативні наслідки, спрямовуючи їх у безпечне, «переговорне», емоційно-спокійне і продуктивне русло.

3.2. ОСОБИСТІТЬ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ. СОЦІАЛІЗАЦІЯ ЯК ПРОЦЕС СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Щоб правильно відповісти на питання, що таке особистість, слід розібратись у таких термінах, як людина, індивід, індивідуальність, особистість.

Людина – істота біологічна і соціальна, яка уособлює найвищий щабель розвитку живих організмів на Землі, суб'єкт свідомої діяльності й культури.

Індивід – це поняття вживається у значенні «конкретна людина», окремий представник людського роду, коли необхідно підкреслити, що мова йде не про все людство загалом і не про будь-яку людину в ньому. Представник конкретної групи (робітник, підприємець).

Особистість (особа) – втілення конкретних історичних суспільних відносин і творець цих відносин залежно від своїх неповторних якостей і становища у суспільстві.

Індивідуальність – те особливе і специфічне, що відрізняє одну людину з-поміж інших, включно з її природними і соціальними, фізіологічними і психічними, успадкованими та набутими якостями

Головна характеристика особи – її діяльність (взаємодія), основним генератором якої є мотиви. **Мотиви** – це конкретне внутрішнє спонукання до дії, яке безпосередньо ситуаційно визначає поведінку людей. Мотиви є відображенням у свідомості людей їхніх об'єктивних і суб'єктивних потреб та інтересів у досягненні благ, здійсненні бажань, забезпеченні умов для діяльності.

Ієрархія потреб людини (за А. Маслоу)

Фізіологічні – найсуттєвіші потреби, що забезпечують життєдіяльність – у воді, їжі, одязі, житлі, повітрі, сні, відпочинку.

Екзистенціальні – потреби в самозбереженні, особистій безпеці, стабільності свого існування, впевненості у завтрашньому дні.

Соціальні – потреби в любові, дружбі, спілкуванні з іншими людьми, в належності до певного кола людей, країни, держави.

Престижні – потреби в особистому і сімейному добробуті, гарній освіті, надійній праці, службовому зростанні, у визнанні й повазі з боку інших.

Особистісні – потреби в самовираженні, самореалізації, виявленні себе як самостійної, творчої особистості.

Духовно-культурні – потреби в нових знаннях, самопізнанні, пізнанні філософії, наук, мистецтва.

Соціальні якості особистості – сукупність соціально-психологічних властивостей і рис особи, певним чином взаємозв'язаних і зумовлених типом соціальної взаємодії з іншими людьми в конкретних соціально-історичних умовах і обставинах. Такі якості виявляються тільки у взаємодії з іншими людьми, в певних соціальних ситуаціях, в конкретних вчинках, справах, оцінках, тобто в діяльності та продуктах цієї діяльності.

Найбільш значущі соціальні якості особистості

Самосвідомість – виділення індивідом самого себе із соціального оточення, усвідомлення себе як «Я», що протистоїть «іншим» і разом з тим нерозривно пов'язане з ними.

Активність – здатність особистості виконувати самостійно, енергійно й інтенсивно соціально значущі дії, які проявляються в спілкуванні з іншими, в спільних або індивідуальних справах, творчості.

Самооцінка – оцінювання особистістю самої себе, своїх можливостей, здібностей, місця, яке вона займає серед інших людей.

Інтереси – спонукальний механізм пізнання і діяльності особистості, який підштовхує її до більш глибокого ознайомлення з новими фактами, подіями, теоріями в будь-якій сфері діяльності, а також до перетворень у тій чи іншій сфері відповідно до своїх потреб, уявлень, цілей.

Спрямованість – сукупність стійких мотивів, які орієнтують діяльність особистості незалежно від соціальних ситуацій, в яких вона перебуває; націленість особистості на досягнення певної мети.

Переконання – особистісні соціально-психологічні потреби, в основі яких лежать певні уявлення, ідеї, принципи, які визначають ставлення людини до дійсності, і які спонукають її діяти відповідно до своїх ідеалів, принципів, поглядів, світогляду.

Установка – соціальна характеристика особистості, яка виражає її готовність до активної діяльності в певній життєво важливій для неї сфері соціальної дійсності – в економічній, політичній, науковій тощо.

Ціннісна орієнтація – сукупність соціальних благ, які виступають у ролі мети життя і основних засобів її досягнення, внаслідок чого вони набувають функцію регуляторів соціальної поведінки людини.

Ідентичність – соціальна характеристика, яка є результатом свідомого і емоційного самоототожнення індивіда з іншими людьми, соціальною спільнотою. Ідентичність виступає як прояв і результат ідентифікації – процесу ототожнення особистістю самої себе з певною політичною, етнічною, територіальною, мовною, релігійною спільнотою.

Соціальні якості – це складна соціальна структура особистості, в якій кожен компонент пов'язаний з усіма іншими компонентами і перебуває у постійній взаємодії з ними.

В. Ядов, вказуючи на те, що соціальний тип особистості – це продукт історико-культурних і соціально-економічних умов життя людей, робить висновок про існування трьох основних соціальних типів особистості: базовий, модальний і маргінальний.

Соціалізація – процес інтеграції індивіда в суспільство, у різноманітні типи соціальних спільнот шляхом засвоєння ним елементів культури, соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються соціально значущі риси особистості.

Розрізняють дві форми соціалізації: спрямована і неспрямована.

Неспрямована соціалізація – стихійне, ніби «автоматичне» формування певних соціальних якостей в процесі і внаслідок перебування індивіда в

безпосередньому соціальному оточенні – у колі сім'ї, однолітків, колег, на стадіоні в період футбольного матчу, на ринку.

Спрямована соціалізація – спеціально розроблена суспільством, його певними інститутами та організаціями система впливу на особистість, з метою сформувати її згідно з домінуючими в даному суспільстві цінностями, ідеалами, інтересами та цілями. Одним із важливих засобів спрямованої соціалізації є виховання – процес свідомого організованого, цілеспрямованого впливу на свідомість і поведінку особистості, що розвивається, з метою формування у неї певних понять, ціннісних орієнтацій, принципів, соціальних установок і підготовки її до активної виробничої, суспільної та культурної діяльності.

Кожен раз, коли відбувається перехід на нову сходинку, людина включається в процес перенавчання для безболісного вступу в новий цикл розвитку суспільства. Цей процес розпадається на два етапи:

Десоціалізація – відчуження від старих цінностей, норм, ролей і правил поведінки.

Ресоціалізація – етап навчання нових цінностей, норм, ролей і правил поведінки, які приходять на зміну старим.

Соціально-психологічні механізми соціалізації

Ідентифікація – ототожнення індивіда з деякими людьми чи групами, що дозволяє засвоювати різноманітні норми і форми поведінки, які властиві оточенню.

Наслідування – свідоме або несвідоме відтворення індивідом моделі поведінки, досвіду інших людей.

Переконання – несвідоме відтворення індивідом внутрішнього досвіду, думок, почуттів і психічного стану тих людей, з якими він спілкується.

Соціальна фасилітація («полегшення») – стимуляція впливу поведінки одних людей на діяльність інших, унаслідок чого вони діють більш вільно й інтенсивно.

Конформність – усвідомлення розбіжності власних думок з думками людей, які оточують індивіда, і зовнішнє погодження з ними. Реалізується в поведінці.

Форми соціалізації

Соціальна адаптація – пристосування індивіда до рольових функцій, соціальних норм, певних соціальних спільнот і реальних умов функціонування.

Інтеріоризація – формування внутрішньої структури психіки і свідомості індивіда за допомогою засвоєння знань соціальних норм і цінностей.

Агенти й інститути соціалізації виконують дві функції:

- 1) навчають дітей культурних норм і зразків поведінки;
- 2) контролюють, наскільки глибоко і правильно засвоєні соціальні норми та ролі.

У зв'язку з цим, винагорода і покарання – головні елементи соціального контролю – одночасно є ефективними засобами соціалізації.

У процесі соціалізації та активної діяльності особи формується найважливіша її характеристика – самосвідомість, яка несе в собі відбиток

реальних, ідеальних і фантастичних образів та уявлень. Стадії формування самосвідомості визначаються реальними стадіями розвитку людини (дитинство, юність, зрілість). Перехід від однієї стадії до іншої дуже складний. Він супроводжується, зазвичай, руйнуванням попередніх форм саморозуміння, виникненням, формуванням якісно нових уявлень індивіда про себе, своє місце, роль і відповідальність у суспільстві, в соціальній групі, у реальних умовах життєдіяльності.

3.3. СОЦІОЛОГІЧНЕ РОЗУМІННЯ КУЛЬТУРИ. ЦІННОСТІ Й НОРМИ. СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДХИЛЕННЯ

Одним з найважливіших чинників розвитку людини і суспільства є культура. З XVII ст. поняття «культура» почало вживатись у широкому сенсі для визначення всього, що було створене людиною. Об'єктом активного вивчення культура стає вже з XVIII ст., коли про неї починають розмірковувати такі філософи, як Іоганн Готфрід Гердер, Вільгельм фон Гумбольд, Іммануїл Кант, Іоганн Готліб Фіхте та інші.

Культура – це специфічно людський спосіб діяльності, спрямований на створення духовних і матеріальних цінностей. Існує величезна кількість визначень культури, які мають далеко не однаковий зміст. Узагальнивши близько 500 визначень, американські вчені дійшли висновку, що культура – це система ідеалів, цінностей, норм поведінки, втілених у соціальному розвитку людини, в його духовному світі. Ця система динамічно розвивається.

Культура – це діяльність людей, що спрямована на створення, збереження, використання і передачу поколінням матеріальних та духовних цінностей, а також культурою прийнято вважати самі цінності.

А. Кребер і Х. Клаксон виділили три основні характеристики, на які звертали увагу більшість дослідників феномену культури:

- культура – це те, що передається не біологічно, а за допомогою навчання; культура не пов'язана із особливостями людини як біологічної істоти, вона створена нею; культура протилежна природі;
- культура – це те, що відрізняє людину від тварини, що притаманне тільки людському суспільству;
- культура передається за допомогою знаків, символічних форм (мови, мистецтва, виробів, інструментів тощо) і пов'язана з ідеями.

Найбільш плідними є визначення культури через діяльність людей, оскільки будь-які цінності – матеріальні чи духовно-культурні – є результатом діяльності людей, соціальних груп, класів, націй, народів, держав. З позиції соціології існує три основні сфери культури як людської діяльності.

У культурі існує притаманна їй впорядкованість, структурованість.

Як правило, культуру розподіляють на два основних типи: матеріальну і духовну.

Культура є досить важливим чинником розуміння людиною своєї належності до певної спільноти. Культур існує стільки, скільки існує в суспільстві окремих, відносно відмежованих від усіх інших соціальних груп.

Народна культура – твори мистецтва, які втілюються у життя непрофесійними авторами: казки, пісні, міфи, фольклор. З неї виходить і втілює в собі національну своєрідність кожного народу національна культура.

Елітарна культура – передусім, високе мистецтво, класична література, сприйняття якої потребує високого рівня освіти. До неї відносять академічну музику, літературу, вишукане мистецтво. Її творцями є талановиті, видатні живописці, музиканти, артисти, письменники; споживачами – високоосвічена і творча інтелігенція, літератори, композитори, критики, вчені, тонкі знавці й цінителі літератури, мистецтва з «пересічних» громадян.

Масова культура – явище, яке виникло в ХХ ст. внаслідок розвитку засобів масової інформації. Нею захоплюються всі прошарки населення. Але зазвичай носіями її є молодіжні прошарки населення. Вона не претендує на вишуканий смак і серйозність духовних потреб, має здебільшого розважальний характер, достатньо недовговічна.

Домінуюча культура – сукупність культурних універсалій корінної нації, насамперед, її мова, традиції, цінності, моральні норми. Наприклад, більшість населення України вільно володіє українською мовою, працелюбні, шанують українську пісню тощо.

Субкультура – система цінностей, групових норм, стилів життя, стереотипів поведінки певної соціальної групи. Наприклад, субкультура молодіжна, людей похилого віку, конфесійна, субкультура злочинного світу тощо. В Україні існує багато етнічних субкультур: кримськотатарська, єврейська, угорська, грецька та ін. Існують в Україні й регіональні субкультури, наприклад, субкультура Закарпаття, західних, східних областей.

Контркультура – комплекс ідей, цінностей, стереотипів поведінки, який прийнятий певною соціальною групою в ролі альтернативи (протидії) по відношенню до загальноприйнятої в суспільстві системи цінностей, норм поведінки. Культура, яка не просто відрізняється, а протистоїть їй, відкидає загальноновизнані норми і цінності. Наприклад, контркультура злочинної групи (терористи, наймані вбивці, крадії, насильники). Позитивні приклади контркультури можна зустріти в тоталітарних суспільствах, де відстоюються ідеї демократії (дисиденти).

Найяскравіше роль культури виявляється в її основних функціях. Культура виконує важливі функції в житті людей і суспільства в цілому.

Функції культури

Пізнавально-освітня – засвоєння надбань матеріальної і духовної культури; оволодіння рідною мовою і вивчення іноземних мов; вивчення літератури і мистецтва, їх розуміння; набуття досвіду самостійної творчості.

Відтворення та збагачення культури, передача соціальної спадщини - відтворення та збагачення культурних цінностей (матеріальних і духовних); збереження і передача соціальної спадщини; соціальна трансляція; застосування й удосконалення людського досвіду.

Регулятивно-аксеологічна – формування правильного розуміння цінностей і моралі; забезпечення відповідності особи соціальним нормам та ідеалам; регулювання повсякденної поведінки людини в усіх сферах соціального життя.

Об'єднувальна (соборна) – забезпечення цілісності суспільства; об'єднання людей на основі усвідомлення належності до єдиної нації, народу, держави; забезпечення наступності поколінь і культурно-історичної єдності суспільства.

У реальному житті здійснення тієї чи іншої функції можливе тільки у взаємодії з усіма функціями культури як єдиної системи. Усі функції культури реалізуються одночасно, більшою або меншою мірою змістовно доповнюючи одна одну.

До основних нематеріальних елементів культури відносять цінності, норми, звичаї, мову, обряд, етикет.

Цінності – це вироблені всім суспільством або більшою її частиною уявлення про те, до якої мети повинна або може прагнути людина, а до чого вона прагнути не може, не повинна (наприклад, десять християнських заповідей).

Норми – правила і стандарти поведінки, яких повинна дотримуватись людина в суспільстві з певною системою цінностей культури. Норми підтримуються санкціями, тобто покаранням за їх порушення і нагородами за їхнє дотримання. Отже, санкції можуть бути негативними і позитивними.

Встановлені схеми поведінки, що є обов'язковими на рівні культури загалом, характеризуються як культурні звички.

Етикет – сукупність правил поведінки по відношенню до інших людей, які включають особливі традиції, ритуали і норми, вироблені суспільством або його частиною і які можуть мати релігійне, філософське або якесь інше обґрунтування; як правило, етикет характерний для вищих прошарків суспільства.

Традиції – сукупність елементів культурної спадщини, які передаються з покоління в покоління і є цінністю в рамках певної культури.

Мова – сукупність знаків, які використовуються членами суспільства для комунікації. Мова являє собою систему, що відображає і підтримує картину світу, характерну для певної культури, а також забезпечує соціальний контроль (оскільки норма не може існувати без мовного висловлювання).

Обряд – сукупність колективних дій, які втілюють в собі певні уявлення і цінності даного суспільства і які викликають у носіїв даної культури аналогічні почуття; які можуть мати колективний характер.

Норми є елементами соціального контролю.

Соціальний контроль – система розпоряджень, заборон, переконань, що забезпечує відповідність дій індивіда прийнятим зразкам і упорядковує взаємодію між індивідами.

Соціальний контроль допомагає зберегти живу тканину соціальних відносин. Термін «соціальний контроль» був уведений Т. Тардом, який розумів під ним сукупність засобів, за допомогою яких злочинника повертають до нормального життя.

Форми соціального контролю (Р. Парк):

- елементарний (в основному примусові санкції);
- громадська думка;
- соціальні інститути.

Соціальний контроль здійснюється в таких формах:

- примус (так звана елементарна форма);
- вплив громадської думки;
- регламентація в соціальних інститутах;
- груповий тиск.

Соціальні санкції – оперативні засоби соціального контролю, що виконують функції інтеграції суспільства, соціальних груп, соціалізації членів.

Види санкцій (Р. Лап'єр):

- фізичні (покарання індивіда за порушення групових норм);
- економічні (грошова винагорода, штраф тощо);
- адміністративні (звільнення з посади, пониження по службі, арешт, тощо).

Метою соціального контролю є конформізм. Хоча метою соціалізації конформізм не може бути, бо соціалізація повинна закінчитись внутрішнім погодженням із загальноприйнятими нормами.

Конформізм – зовнішнє погодження із загальноприйнятими нормами, хоча внутрішньо індивід може бути незгодним, але нікому про це не говорить.

Засвоєння соціальних норм – основа соціалізації. Дотримання цих норм визначає культурний рівень суспільства. На превеликий жаль, не існує такого щасливого суспільства, в якому всі його члени поводити б себе відповідно до загальних нормативних вимог.

Відхилення від загальноприйнятих норм називається в соціології **девіантною поведінкою**. Серйозне порушення закону, що несе за собою карну відповідальність, називається **делінквентною поведінкою**.

Різниця між девіантною та делінквентною поведінкою полягає, головним чином, в інтенсивності відхилень. Девіація – це незначне відхилення, яке не приймається суспільством, але в той самий час оцінюється ним як не дуже загрозливе. Інша справа – делінквентна поведінка. Вона розглядається суспільством як та, що несе суспільству безпосередню загрозу.

В усі часи суспільство намагалось придушувати, ліквідувати небажанні форми людської життєдіяльності та її носіїв. Методи і засоби визначались соціально-економічними відносинами, громадською думкою, інтересами правлячої еліти. Проблеми соціального «зла» завжди цікавили вчених.

Біля витоків соціології девіантної поведінки стояв французький вчений Е. Дюркгейм (1858 – 1917) – засновник французької соціологічної школи. Він увів поняття соціальної **аномії** і визначив її як стан суспільства, коли старі норми і цінності вже не відповідають реальним відносинам, а нові ще не утвердились.

Негативне відхилення – відхилення, яке припускає занадто низький рівень умінь і навичок, або поведінка, яка вступає в протиріччя із запропонованими культурою зразками. Подібні девіації викликають суспільне несхвалення, а також застосування більш серйозних, ніж несхвалення, санкцій.

Позитивне відхилення – девіація в бік максимально схваленої поведінки, тобто поведінка, яка не відповідає уявленням про середній, нормальний рівень і помітно перевершує його. Героїзм – це девіація. Звісно, більшість суспільств заохочує героїчну поведінку, хоча далеко не завжди саме героїзм є чимось «середньостатистичним». Тому будь-який прояв героїзму виявляється відхиленням, і по відношенню до нього також застосовують санкції, але позитивні. Поведінка героїв схвалюється, герої популярні, їх нагороджують.

Один з чинників, що стає домінуючим у посиленні девіантної поведінки – це маргіналізація суспільства, тобто «перехідність», нестійкість. Головною

ознакою маргіналізації є розрив соціальних зв'язків, причому, в класичному випадку послідовно рвуться економічні, соціальні й духовно-культурні зв'язки. Загальна нестабільність, руйнування колишнього життєвого устрою, відмова від звичної системи цінностей, безробіття, біженці, руйнування держав об'єктивно призводили до посилення маргіналізації. Інша причина пов'язана з поширенням різного роду соціальних патологій: психічних захворювань, алкоголізму, наркоманії, погіршення генетичного фонду населення.

ЛІТЕРАТУРА

4.2.1. Загальна література (підручники)

1. Бабосов Е.М. Практикум по социологии: Учебное пособие для студентов вузов. – Минск: «ТетраСистемс», 2003. – 416 с.
2. Білоус В.С. Соціологія у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях: Навчальний посібник. – К.: КНЕУ, 2002. – 140 с.
3. Гідденс Е. Соціологія. Пер. з англ., – К., 1999. – 340 с.
4. Дюркгейм Е. Социология, ее предмет, метод, предназначение. – М., 1995. – 246 с.
5. Жоль К.К. Соціологія: Навч.посібник. – К.: Либідь, 2005. – 440 с.
6. Комаров В. Введение в социологию: Учебное пособие для высших учебных заведений. – М., 1994. – 234 с.
7. Кравченко А.И. Введение в социологию: Учебное пособие. – М., 1995. – 248 с.
8. Кравченко А.И. Основы социологии: Учебное пособие для студентов средних специальных учебных заведений. – М.: Академический Проект, 2002. – 384 с.
- 9.Кравченко А.И. Социология: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – Екатеринбург, 1998. – 322 с.
- 10.Кравченко А.И. Социология: Учебник для студентов вузов. – М.: Академический Проект, Издательская корпорация Логос, 1999. – 382 с.
- 11.Лапина С.В. Социология: Учебное пособие и практикум; 2-е изд., доп. / Под общей ред. С.В. Лапиной. – Минск: Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2001. – 35 с.
- 12.Некрасов А.И. Основы социологии: Конспект лекций. – Х.: ООО Одиссей, 2002. – 256 с.
- 13.Павліченко П.П., Литвиненко Д.А. Соціологія. Навчальний посібник. – К.: Лібра, 2002. – 256 с.
- 14.Піча В.М. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти України. – К., Каравела, 2000. – 248 с.
- 15.Полторак В.А. Социология: Конспект курса лекций. – Д., 1997. – 120 с.
- 16.Попова І.М. Соціологія. Пропедевтичний курс. – К., 1996. – 196 с.
- 17.Примуш М.В. Загальна соціологія: Навчальний посібник. – К. ВД «Професіонал», 2004. – 592 с.
- 18.Радугин А.А., Радугин К.А. Социология: Курс лекций. – М., 1995. – 222 с.
- 19.Сірій Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії / Навч. посібник – К.: Атака, 2004. – 480 с.
- 20.Смелзер Н. Социология. Пер. с англ. – М., 1994. – 436 с.
- 21.Соколов В.А. Социология для студентов вузов. Серия «Шпаргалки». – Ростов н/Д.: Феникс, 2004. – 192 с.
- 22.Сорокин П.А. Социокультурная динамика // Человек. Цивилизация. Общество. – М.,1990. – 476 с.

23. Соціологія: посібник для вузів / За ред. В.Г. Городяненка. – К., 2004. – 346 с.
24. Социология: наука об обществе. Учебное пособие / Под общ. ред. В.В. Андрущенко, Н.П. Горлача. – Х., 1996. – 684 с.
25. Сурмин Ю.П., Полторак И.С., Липовская Н.А. Проблемы социологической науки, общества, человека. Ч. 1 – 3. Социологическая наука. – Д., 2002.
26. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992. – 454 с.
27. Харчева В. Основы социологии: Учебник для студентов средних специальных учебных заведений. – М.: Логос; Высш. шк., 1999. – 312 с.
28. Черниш Н.Й. Соціологія: Курс лекцій. 3-тє вид., перероб. і доп. – Л., 2003. – 348 с.
29. Якуба О.О. Социология. Учебное пособие для студентов, Х.: Изд-во Константа, 1996. – 192 с.

Навчальне видання

Ірина Сергіївна **Полторак**
Лариса Олексіївна **Колісник**
Марина Володимирівна **Мосендз**
Юлія Олександрівна **Бацанова**

СОЦІОЛОГІЯ
Методичний посібник
для студентів заочного відділення

Редактор О.Н. Ільченко

Підписано до друку .____. _____ 200__ р. Формат 30 x 42/4.
Папір офсет. Ризографія. Ум. друк. арк. 6,6.
Обл. – вид. арк. 9,5. Тираж 300 прим. Зам. № _____

Підготовлено до друку та видруковано
у Національному гірничому університеті
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 1842.

49005. м. Дніпропетровськ, просп. К. Маркса, 19.